माध्यमिक विद्यालयमा शिक्षक व्यवस्थापन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, शिक्षाशास्त्र सङ्काय, शैक्षिक योजना तथा
व्यवस्थापन विभाग अन्तर्गत स्नातकोत्तर तह (एम.एड.) दोस्रो
वर्षको शिक्षा ५९८ पाठ्यांशको प्रयोजनका लागि
प्रस्तुत

शोधपत्र

प्रस्तुतकर्ता

विष्णुप्रसाद कोइराला

क्याम्पस रोल नं. २०५/२०६३-२०६४

त्रि.वि. दर्ता नं. - २६०७३-८७

परीक्षा क्रमाङ्क - २१४००२७/२०६५

सुकुना बहुमुखी क्याम्पस

शैक्षिक योजना तथा व्यवस्थापन विभाग

इन्द्रपुर, मोरङ्ग

चैत्र, २०६९

सिफारिस पत्र

शैक्षिक योजना तथा व्यवस्थापन विभाग स्नातकोत्तर तह अन्तर्गत शिक्षा ५९८ को पाठयाँशको प्रयोजनका लागि प्रस्तुत शिक्षक व्यवस्थापनका मुद्दाहरू शीर्षकको यो शोधपत्र श्री विष्णुप्रसाद कोइरालाले मेरा निर्देशनमा तयार पार्नु भएको हो । उहाँले परिश्रमपूर्वक वस्तुगत व्याख्या विश्लेषण गरी तयार पार्नु भएको यो शोधपत्र उपयुक्त भएकाले मूल्याङ्कनका लागि सिफारिस गर्दछु ।

मिति :- २०६९/ /

....

केशवराज भट्टराई

शोध निर्देशक

स्वीकृति पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय शिक्षा शास्त्र संकाय शैक्षिक योजना तथा व्यवस्थापन विभाग, सुकुना बहुमुखी क्याम्पस, इन्द्रपुर मोरङका छात्र श्री विष्णुप्रसाद कोइरालाले तयार पार्नु भएको शैक्षिक व्यवस्थापनका मुद्दाहरू शीर्षकको प्रस्तुत शोध पत्र स्नातकोत्तर तहको द्वितीय वर्षको शिक्षा ५९८ पाठयाँशको प्रयोजनका लागि उपयुक्त भएकोले स्वीकृत प्रदान गरिएको छ ।

मूल्याङ्कन समिति

क्र.सं.	नाम	पद	हस्ताक्षर
१.	श्री लक्ष्मीकुमार श्रेष्ठ	विभागीय प्रमुख	....
२.	श्री केशवराज भट्टराई	शोध निर्देशक	....
३.	श्री	सदस्य	....
४.	श्री	बाह्य परीक्षक	....

मिति :- २०६९/ /

कृतज्ञता ज्ञापन

माध्यमिक विद्यालयमा शिक्षक व्यवस्थापन शीर्षकको प्रस्तुत शोधपत्र त्रि.वि. शिक्षा शास्त्र सङ्काय अन्तर्गत स्नातकोत्तर तहको शैक्षिक योजना तथा व्यवस्थापन विषयको आंशिक आवश्यकता पूरा गर्नका लागि तयार पारिएको हो ।

यो शोधपत्र सुकुना बहुमुखी क्याम्पसका प्राध्यापक शोध निर्देशक श्री केशवराज भट्टराईज्यूको निर्देशनमा तयार पारिएको हुँदा सर्वप्रथम म उहाँको सहयोग, सुझाव तथा कुशल निर्देशनका लागि आदरणीय गुरुप्रति हार्दिक आभार प्रकट गर्दछु । यस्तै, यस शोध कार्यको शोध प्रस्ताव स्वीकृत गरी उत्प्रेरणा प्रदान गर्नु हुने शैक्षिक योजना तथा व्यवस्थापन विभागका विभागीय प्रमुख उपप्राध्यापक श्री लक्ष्मीकुमार श्रेष्ठज्यूप्रति हार्दिक कृतज्ञता व्यक्त गर्दछु । यस्तै, शोध कार्यमा आवश्यक सुझाव प्रदान गर्नुहुने अनुसन्धान सेलका संयोजक उपप्राध्यापक गणेशप्रसाद दाहाल तथा सहायक प्राध्यापक भोजराज घिमिरेज्यूप्रति आभारी छु ।

यस शोधपत्रका लागि आवश्यक तथ्याङ्क एवं सामग्रीहरू उपलब्ध गराइ दिनुहुने नमुना छनौटमा पर्नु भएका सम्पूर्ण शिक्षक, प्रधानाध्यापक/प्राचार्य, विद्यालय व्यवस्थापन समितिका अध्यक्ष, स्रोतव्यक्ति, विद्यालय निरीक्षक, शिक्षक तथा जिल्ला शिक्षा अधिकारीज्यूलाई हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु । यसरी यो शोधपत्र तयारीका सिलसिलामा आवश्यक प्रेरणा तथा प्राविधिक सहयोग प्रदान गर्नुहुने मित्र प्राचार्य कुलेन्द्र मैनाली, मित्र कर्णबहादुर डाँगी, साजन सुब्बा, देवराज पुरीप्रति पनि कृतज्ञ रहेको छु । यस्तै यस अनुसन्धान कार्यमा निरन्तर प्रेरणा र सहयोग पुऱ्याउने जीवन सँगिनी कान्ता र छोरीहरू प्रेक्षा र प्रज्ञा पनि विशेष धन्यवादका पात्र भएका छन् । अन्त्यमा, यस शोधपत्रको टङ्कण कार्य सम्पन्न गरिदिनु भएकोमा "एक्सिस हाडवेयर एण्ड सफ्टवेयर कलेज" का भाइ श्री रमेश चौहानज्यूलाई धन्यवाद नदिइरहन सक्दिन ।

विष्णुप्रसाद कोइराला

शोधसार

प्रस्तुत शोधपत्र **माध्यमिक विद्यालयमा शिक्षक व्यवस्थापन** शीर्षकमा तयार पारिएको छ । यस शोधपत्रले सामुदायिक माध्यमिक विद्यालयको शिक्षक व्यवस्थापनको वर्तमान अवस्थाको विश्लेषण गर्दै यसमा देखिएका समस्या तथा मुद्दाहरूको खोजी गर्ने र समाधानका उपायहरू पत्ता लगाउने मुख्य उद्देश्य राखेको छ ।

यस शोध कार्यमा गुणात्मक तथा परिमाणात्मक दुबै ढाँचाको प्रयोग गरी तथ्याङ्कहरूको विश्लेषण र व्याख्या गरिएको छ । यसमा झापा जिल्ला दुर्गापुर स्रोतकेन्द्र अन्तर्गतका पाँच वटा माध्यमिक विद्यालय छनौट गरी उद्देश्यमूलक नमुना छनौटका आधारमा विद्यालयहरूबाट १० जना शिक्षक, ५ जना प्रधानाध्यापक, ५ जना विद्यालय व्यवस्थापन समितिका अध्यक्ष, सम्बिन्धित स्रोतकेन्द्रका स्रोत व्यक्ति, विद्यालय निरीक्षक तथा झापा जिल्लाका जिल्ला शिक्षा अधिकारी समेत गरी जम्मा २३ जनालाई नमुनाका रुपमा छनौट गरिएको छ । यस अनुसन्धान कार्यमा तथ्याङ्क संकलनका लागि विद्यालय सर्वेक्षण फारम र प्रश्नावलीको प्रयोग गरिएको छ ।

यस शोधमा शिक्षक व्यवस्थापनको वर्तमान अवस्था सम्बन्धी तथ्याङ्कको व्याख्या विश्लेषणका क्रममा विद्यालयमा शिक्षक-विद्यार्थी अनुपात असमान रहेको, विषयगत दरबन्दी मिलान नभएको, विद्यालयमा थाई, अस्थायी, राहत, करार दरबन्दीमा शिक्षक कार्यरत रहेका, शिक्षकहरूको नियुक्ति, सरुवा बढुवा जस्ता कार्यमा निष्पक्षता नपाइएको, माध्यमिक तहमा ५० प्रतिशत भन्दा बढी शिक्षकहरू माथिल्लो योग्यता भएका र करिब ९० प्रतिशत शिक्षकहरू तालिम प्राप्त रहेका निष्कर्षहरू प्राप्त भएका छन् । शिक्षक अध्यापन अनुमति पत्रको खास प्रयोजन नदेखिएको, शिक्षकहरूको स्थायी नियुक्ति नियमित नभएको, शिक्षक सरुवा बढुवाका आधारहरू स्पष्ट नभएका आदि जस्ता समस्या वा मुद्दाहरू देखिएका छन् । यसमा शिक्षकको नियुक्ति शिक्षा सेवा आयोगको सिफारिसमा एकद्वार प्रणालीबाट हुनुपर्ने, शिक्षण पेसालाई आकर्षक र मर्यादित बनाउनु पर्ने आदि जस्ता समस्या समाधानका उपायहरू प्रस्तुत गरिएका छन् ।

यस शोधकार्यले शिक्षक व्यवस्थापनको जिम्मेवारी किटान गरी ऐन नियम संशोधन गर्नुपर्ने, संबैधानिक शिक्षा सेवा आयोग गठन गर्नुपर्ने, शिक्षक व्यवस्थापनमा देखिएका समस्या

समाधानका लागि आयोग गठन गर्नुपर्ने, शिक्षक दरबन्दी मिलान कार्य तुरुन्त गर्नु पर्ने, विद्यालयमा उपयुक्त शैक्षिक वातावरण बनाइनु पर्ने, स्थायी, अस्थायी, राहत, करार सबै प्रकारका शिक्षकहरूलाई एकै किसिमका बनाइनुपर्ने, विद्यालयमा शिक्षक-विद्यार्थी अनुपात तथा विषयगत आवश्यकताका आधारमा दरबन्दी मिलान कार्य तुरुन्त गर्नुपर्ने र शिक्षा ऐन नियमावलीमा व्यवस्था भए अनुसार प्रधानाध्यापकहरूको व्यवस्थापन गर्नुपर्ने जस्ता सुझावहरू प्रस्तुत गरिएका छन् ।

विषयसूची

पृष्ठ सङ्ख्या

सिफारिस पत्र क

स्वीकृति पत्र ख

कृतज्ञता ज्ञापन ग

शोधसार घ

विषयसूची च

तालिका सूची झ

सङ्क्षिप्त शब्दसूची ञ

परिच्छेद एक : परिचय

१.१ अध्ययनको पृष्ठभूमि १

१.२ समस्या कथन ४

१.३ अध्ययनको औचित्य ४

१.४ अध्ययनको उद्देश्य ५

१.५ अनुसन्धानात्मक प्रश्न ५

१.६ अध्ययनको परिसीमा ५

१.७ मुख्य शब्दको परिभाषा ६

परिच्छेद दुई : सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन र सैद्धान्तिक खाका

२.१ सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन ७

२.२ सैद्धान्तिक खाका ९

२.३ पुनरावलोकनको उपादेयता १०

परिच्छेद तीन : अनुसन्धान विधि

३.१ अनुसन्धानात्मक ढाँचा ११

३.२ जनसङ्ख्या ११

३.३. नमुना छनौट ११

३.३.१ नमुनाको आकार ११

३.३.२ नमुना छनौट विधि १२

३.३.३ नमुना छनौटका आधारहरू १२

३.४ अनुसन्धानका साधन १२

३.५. साधनको वैधता १३

३.६ तथ्याङ्कका स्रोत १३

३.७ तथ्याङ्क सङ्कलन विधि १३

३.८ तथ्याङ्क विश्लेषण विधि १३

परिच्छेद चार : तथ्याङ्कको विश्लेषण र व्याख्या

४.१ शिक्षक व्यवस्थापनको वर्तमान अवस्था १४

४.१.१ शिक्षक दरबन्दी र शिक्षक-विद्यार्थी अनुपात १४

४.१.२ विषयगत शिक्षक दरबन्दी १५

४.१.३ शिक्षकको शैक्षिक योग्यता र तालिम १६

४.१.४ शिक्षक दरबन्दीका प्रकार १७

४.१.५ माध्यमिक तहमा तल्लो तहका शिक्षकहरूको उपस्थिति १८

४.१.६ सेवा सुविधा २०

४.२ शिक्षक व्यवस्थापनमा देखिएका समस्या तथा मुद्दाहरू २१

४.२.१ अध्यापन अनुमति पत्र २१

४.२.२ नियुक्ति प्रक्रिया २२

४.२.३ शिक्षकको सरुवा २४

४.२.४ बढुवा प्रक्रिया २५

४.२.५ विषयगत शिक्षक व्यवस्थापन २६

४.२.६ व्यवस्थापकीय भूमिका २७

४.२.७ कार्य सम्पादनमा देखिएको समस्या विश्लेषण २८
४.२.७.१ शिक्षकका समस्या २८
४.२.७.२ प्रधानाध्यापक/प्राचार्यका समस्या २९
४.२.७.३ विद्यालय व्यवस्थापन समितिको अध्यक्षका समस्या ३१
४.३ शिक्षक व्यवस्थापनमा देखिएका मुद्दा वा समस्या समाधानका उपाय ३२
४.३.१ अध्यापन अनुमतिपत्र ३३
४.३.२ शिक्षक नियुक्ति प्रक्रिया एकद्वार प्रणालीबाट हुनुपर्ने ३३
४.३.३ दरबन्दी मिलान ३३
४.३.४ प्रधानाध्यापक/ प्राचार्य व्यवस्थापन ३४
४.३.५ शिक्षक सरुवा बढुवा ३४
४.३.६ पेसागत आर्कषण र उत्प्रेरणा ३४
४.३.७ तालिमको व्यवस्था ३५
४.३.८ निरीक्षण र सुपरिवेक्षण ३५

परिच्छेद पाँच : प्राप्ति, निष्कर्ष र सुझाव

५.१ प्राप्ति ३६
५.२ निष्कर्ष ३७
५.३ सुझाव ३८
५.३.१ नीति निर्माण तह ३९
५.३.२ कार्यान्वयन तह ३९
५.३.३ अनुसन्धान तह ४०
सन्दर्भ ग्रन्थसूची ४१
अनुसूचीहरू ४२-५६

तालिका सूची

शीर्षक	पृष्ठसङ्ख्या
४.१ शिक्षक दरबन्दी एवम् शिक्षक-विद्यार्थी अनुपात	१४
४.२ विषयगत शिक्षक दरबन्दी सम्बन्धी विवरण	१५
४.३ शैक्षिक योग्ता र तालिम सम्बन्धी विवरण	१६
४.४ शिक्षकहरूको दरबन्दीको प्रकार सम्बन्धी विवरण	१८
४.५ तल्लो दरबन्दीमा कार्यरत शिक्षक सम्बन्धी विवरण	१९
४.६ सेवा सुविधा सम्बन्धी प्रतिक्रिया विवरण	२०
४.७ अध्यापन अनुमतिपत्र सम्बन्धी प्रतिक्रिया विवरण	२१
४.८ नियुक्ति प्रक्रिाया सम्बन्धी समस्या तथा मुद्दा	२२
४.९ शिक्षक नियुक्ति सम्बन्धी समस्या तथा मुद्दा विवरण	२३
४.१० शिक्षक सरुवा सम्बन्धी समस्या तथा मुद्दा विवरण	२४
४.११ बढुवा सम्बन्धी समस्या विवरण	२५
४.१२ विषयगत शिक्षक व्यवस्थापन सम्बन्धी समस्या तथा मुद्दा विवरण	२६
४.१३ व्यवस्थापकीय भूमिका सम्बन्धी प्रतिक्रिया	२७
४.१४ शिक्षकका समस्या विवरण	२८
४.१५ प्रधानाध्यापक/प्राचार्यका समस्या विवरण	३०
४.१६ अध्यक्षबाट प्राप्त समस्या विवरण	३१
४.१७ शिक्षक व्यवस्थापनमा देखिएका समस्या वा मुद्दा समाधानका उपाय	३२

सङ्क्षिप्त शब्दसूची

उ.मा.वि.	-	उच्च माध्यमिक विद्यालय
जि.शि.अ.	-	जिल्ला शिक्षा अधिकारी
नि.मा.वि.	-	निम्न माध्यमिक विद्यालय
प्र.अ.	-	प्रधानाध्यापक
पा.वि.के.	-	पाठ्यक्रम विकास केन्द्र
मा.वि	-	माध्यमिक विद्यालय
वि.नि.	-	विद्यालय निरीक्षक
वि.व्य.स.	-	विद्यालय व्यवस्थापन समिति
स्रो. व्य.	-	स्रोत व्यक्ति
CERID	-	Research Centre for Educational Innovational Development